

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ

John V. Tolan. *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today.* Princeton-Oxford: Princeton University Press 2019. XIII+310 sayfa.

Güllü Yıldız

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
gullu.yildiz@marmara.edu.tr
orcid: 0000-0003-0630-7145

Nantes Üniversitesi Tarih bölümünde akademik kariyerini sürdüren John V. Tolan, Orta Çağ Avrupa'sının İslam dünyasıyla ilişkileri konusundaki uzmanlığını şimdiye kadar yayınladığı *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (2002), *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages* (2008), *Saint Francis and the Sultan: the Curious History of a Christian-Muslim Encounter* (2009) başlıklı üç kitapla ortaya koymuştu. Bu çerçevedeki son çalışması ise İslam Peygamberinin Batı Avrupa'da nasıl algılandığı üzerinedir.

Giriş ve dokuz bölümden müteşekkil kitap, Johann Wolfgang von Goethe ile Napoleon Bonaparte arasında geçen Hz. Muhammed hakkındaki bir diyalogla başlar. Yazar, bu çarpıcı anekdottan 2005'deki karikatür krizine geçerek bu olayın Fransa'daki yankılarına kadar bir dizi olayda görülebileceği üzere Peygamber'in, Avrupa'nın İslam hakkındaki söylemlerinin daima merkezinde olduğunun altını çizer. Girişte kitabın konusu ve amacıyla ilgili dile getirilen en önemli husus, bu kitabın İslam'ın peygamberi Muhammed hakkında değil, XII. asırdan XXI. asra kadar Avrupalı gayrimüslim yazarlar tarafından tahayyül ve tasvir edilen *Mahomet* figürü hakkında olduğudur. Haçlı Seferleri'ni meşrulaştırmak için oluşturulan, *sahtekâr* şeklindeki olumsuz imajın XVII. yüzyıla kadar hâkim bakış açısı olmaya devam ettiğini, bu anlayışın XIX. ve XX. yüzyıllarda bu defa sömürgeciliği meşrulaştırmak için kullanıldığını, ancak bunun tek bakış açısı olmadığını belirten Tolan, Muhammed'in Avrupalı muhayyilesinde tezatlarla dolu olsa da

önemli bir yer tuttuğunu vurgular. Muhammed hakkındaki düşüncelerin ve kavrayışların ne kadar farklılaşabildiğini, tek tip bir algı biçimi ve bakış açısı olmadığını göstermek amacıyla polemik ve reddiyelerden methiyelere kadar geniş bir yelpazede kaleme alınan metinleri inceleyen çalışma, literatürü tamamıyla kapsamayı değil anlamlı bir seçki yapmayı ve böylece yelpazenin bütün tonlarını mümkün olduğunca yansıtmayı vaat eder.

Kronolojik ve tematik tasnifin bir arada ve ustalıkla kullanıldığı eserin bölümleri de metin seçkisine göre şekillendirilmiştir. Bu çerçevede “Mahomet the Idol” (Put Mahomet) başlıklı Birinci Bölüm (s. 19-43), Müslümanları putperest/pagan, *Mahomet*'i de onların tanrılarından biri olarak resmeden anlayışın nasıl oluştuğunu ele alır. Kökenleri V. asra ve kilise babalarının Araplar hakkında yazdıklarına dayanan bu imajın, I. Haçlı Seferi'nden itibaren yazılan Haçlı kroniklerinde yeniden işlenerek zenginleştirildiğine ve böylece Kudüs'ü *putperest*lerden arındırmak için dinî meşruiyet sağlandığına dikkat çeken Tolan, Raoul de Caen'in kroniği *Gesta Tancredi*, anonim Fransızca epik destan *Chanson d'Antioche* ve bunun devamı olan *Conquête de Jérusalem* gibi eserlerde bu imajın nasıl işlendiğini karşılaştırmalı olarak inceler. *Chanson de Roland* başta olmak üzere *chanson de geste* türü epik destanlarda konu edilmeye devam eden bu anlatı, XIII. ve XIV. yüzyılda kaleme alınan ve azizlerin menkıbelerini anlatan litürjik dramalarda ve iyi ile kötünün ezeli savaşını resmeden Orta Çağ dini piyeslerinde (*mystery plays*) düşman figürü olarak tekrarlanır. O kadar ki, II. Vatikan Konsili'nden (1965) sonra yasaklanana dek, İspanya şehirlerinde düzenlenen pek çok festivalde içi doldurulmuş *Mahoma*'ların patlatılması geleneği sürdürülür. Ayrıca hem Fransızca hem de İngilizce'de Mahomet, Mamet, Mahound, Mahomés, Mahmet, Mahon, Mahownde vb. şekilde tahrif edilmiş isimlerin kullanıldığı ve bunlardan birçoğunun put anlamında bir kavrama dönüştüğü ve sadece sarazenlerin inançları için değil, antik Yunan, Roma, Viking vb. bütün pagan inançları için kullanıldığı (s. 37) tespiti de hayli dikkat çekicidir.

“Trickster and Heresiarch” (Hilekâr ve Saptıran) başlıklı İkinci Bölüm (s. 44-72), XII. asırdan itibaren oluşturulmaya başlanan, daha eski Latin ve Yunan polemiklerine dayanan başka bir imaj hakkındadır. Detaylarda farklılıklar olsa da Müslümanların peygamberini, zengin ve güçlü bir kadınla evlenmek ve Arapların kralı olmak için peygamber numarası yapan bir şarlatan ve büyücü olarak sunan; Petrus Alfonsi, Peter the Venerable, James of Voragine, Vincent de Beauvais, Riccoldo da Montecroce, Dante Alighieri, Laurent de Premierfait ve John Lydgate tarafından yazılan çeşitli metinler incelenir. Bu bölümde vurgulanan en önemli husus, XII. asırdan XVI. asra kadar hâkim olan “saptırıcı ve sahte peygamber” algısının, Avrupa'da sapkınlığın yayılmasına karşı mücadele verildiği bir döneme

tekabül etmesidir. Tolan'a göre Reform hareketi ve buna bağlı sapkınlık ithamlarının, Kilise'yi ve Avrupa toplumunu keskin bir şekilde böldüğü bir dönemde, Muhammed'in bu şekilde anlatılması, İslam ve peygamberi hakkında duyulan bir meraktan ziyade Avrupa'nın kendi içindeki potansiyel şarlatanlar, sahte reformcular ve sapkınlar hakkındaki endişelerinden dolaydır (s. 47).

"Pseudoprophet of the Moors" (Endülüs Müslümanlarının Sözde Peygamberi) başlıklı Üçüncü Bölüm (s. 73-100) de İkinci Bölüm'de mercek tutulan algıyı, XIII. ile XVI. yüzyıl arasında İber Yarımadası'nda yazılan kitaplar üzerinden ele alır. Rodrigo Jiménez de Rada, Pedro Pascual, Jean Germain, Juan de Segovia, Juan de Torquemada, Juan Andrés gibi din adamlarının yazdığı polemik metinlerinin yanı sıra X. Alfonso'nun yazdığı *Estoria de España* (İspanya Tarihi) kitabını inceleyen Tolan, hem Müslümanları Hıristiyan yapmak hem de ihtida etmiş Hıristiyanları asıl dinlerine döndürmek için gösterilen gayret sonucu yazılan bu eserlerdeki *Mahomet* tasvirinin, İspanya'nın Müslümanlardan geri alınmasını ve zorla Hıristiyanlaştırma, mallarını müsadere etme veya toplumsal olarak daha aşağı bir sınıf olarak görme gibi Müslümanların maruz kaldığı zulümleri meşrulaştırma fonksiyonuna dikkat çeker.

"Prophet of the Turks" (Türklerin Peygamberi) başlığını taşıyan Dördüncü Bölüm (s. 101-31) ise Avrupa'nın hem kendi içindeki dinî bölünmelere hem de karşı karşıya kaldığı en büyük dış tehdit olarak Osmanlılara verdiği tepkinin peygamber algısını nasıl dönüştürdüğünü ele alır. Tolan'a göre Osmanlıların Avrupa'nın merkezine doğru ilerleyişi ve Katoliklerle Protestanlar arasındaki mücadele, XVI. ve XVII. yüzyıllarda İslam'a karşı ortaya koyulan tepkilere rengini veren en önemli unsurlardır. Bu dönemde *Mahomet* sapkın, sahtekâr ve sahte peygamber olarak tasvir edilmeye devam ederken bir yandan da kendisinden çok daha kötü görülen sapkın Hıristiyanlara karşıt olarak sunulur. Bunun çarpıcı bir göstergesi olarak "Sahtekâr Mahomet, cehennemde ayartıcı Calvin'le yan yana" resmedilir (s. 102).

Tolan, öte yandan İslam Peygamber'i hakkındaki bu geleneksel algının XVII. yüzyıldan itibaren sorgulanmaya başladığını ve tek tip, tamamen olumsuz ve karşıt algının yerine, anlayışların çeşitlendiği ve olumlu unsurların da dillendirildiği bir manzararın oluştuğunu ifade eder. Katolik ve Protestanların, Hıristiyan rakipleriyle mücadele ederkenki polemiklerinde Peygamberi retorik bir araç olarak nasıl kullandıkları, İslam ve özellikle Kur'an hakkında yapılan araştırmaların bu polemikleri nasıl beslediği üzerinde duran Tolan, bir tarafın teslisi eleştirmek için tevhide ilke edinen İslam'ı ve Peygamberini överken, diğer tarafın tam da bu sebeple onun sahtekârlığını vurgulamaya devam ettiğini belirtir. Bu bölümde in-

celenen metinler Peygamberin hayatını yazan eserlerin yanı sıra Kur'an tercüme ve Osmanlılar hakkındaki kroniklerdir. Özellikle Müslümanlıkla Türklüğü eşdeğer gören, Türkleri Tanrı'nın Kilise'nin günahlarından dolayı Hıristiyanları cezalandırmak için kullandığı *sopası ve kamçısı* olarak değerlendiren ve Papalığı Türklerle işbirliği yaptığı için suçlayan Luther'in yazdıkları bu bölümün en önemli metinlerindedir. Bu dönemde Tolan'ın "görece olumlu (*relatively positive*)" (s. 109) olarak ifade ettiği Hıristiyanlık içerisinde rakip bir mezhebe göre İslam'ın ve dolayısıyla Peygamberinin daha iyi olduğunun kabul edilmesi tavrının bir adım ileri taşındığı ve Miguel Servet gibi üniteren yazarların Muhammed'in tevhid inancını yayan bir reformcu olarak İsa Mesih'in dinine hem Katolikler hem de Protestanlardan daha yakın olduğu düşüncesini dillendirdiği görülmüştür.

Tolan, "Republican Revolutionary in Renaissance England" (Rönesans İngiltere'sinde Cumhuriyetçi Devrim) başlığını taşıyan Beşinci Bölüm'de (s. 132-54), bu defa İngiltere'nin XVII. yüzyılda yaşadığı iç savaş ve sonrasındaki siyasi ve dinî gelişmelerle irtibatlı olarak İslam ve Peygamber temsilinin nasıl araçsallaştırıldığını inceler. İngiliz muhayyilesinde farklı inançlardan insanların bir arada huzur içerisinde müreffeh bir hayat yaşadığı bir Osmanlı toplumu imajı oluşması sonucunda rol model olarak Muhammed'in hayatını anlatan Henry Stubbe'ye karşı, Hıristiyanlığı, sahtelikle suçlayan deist yaklaşımlara karşı savunmak için asıl sahtekârın Muhammed ve onun getirdiği din olduğunu savunan Humphrey Prideaux'nun metinleri ve bu iki karşıt tavrı tekrarlayan metinleri mercek altına alır. Tolan, Stubbe'nin, Anglikan Kilisesi ve İngiltere monarşisini hedef alarak Peygamberi cumhuriyetçi bir reformiste dönüştürdüğüne ve onu takip eden XVII. ve XVIII. yüzyıl İngiliz yazarlarının bu tavrı daha da ileri götürdüklerine işaret ederken aynı zamanda XVIII. yüzyıl Fransız yazarlarının Katolik Kilisesi'ne karşı Peygamber anlatısı üzerinden benzer bir tavrı geliştirmesinin kaynağını da bu metinlerde görür ve "The Enlightenment Prophet: Reformer and Legislator" (Aydınlanma Peygamberi: Reformcu Ve Kanun Koyucu) başlıklı Altıncı Bölüm'de (s. 155-83) söz konusu metinleri inceler. Tolan'a göre, Voltaire, Henri Boulainvilliers, George Sale, Adrian Reland, Jean Gagnier, Edward Gibbon gibi Aydınlanma dönemi yazarlarının İslam ve Peygamberine ilgi göstermelerinin sebebi, kendi başına İslam veya İslam hâkimiyetindeki ülkelerin merak konusu olmasından ziyade Avrupa devletlerinde siyasi güç ile dinî otorite arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleme girişimlerinde iyi bir model sunma potansiyeli taşımasıdır (s. 183).

Goethe, Thomas Carlyle, Victor Hugo, Alphonse Lamartine gibi romantiklerin eserlerini inceleyen, "Lawgiver, Statesman, Hero: The Romantics' Prophet" (Kanun Koyucu, Devlet Adamı, Kahraman: Romantiklerin Pey-

gamberi) başlıklı Yedinci Bölüm (s. 184-209) ise klasik Hıristiyan polemiklerinden sıyrılıp Muhammed’i dürüst, erdemli bir kişi ve büyük tarih figürlerinden biri olarak değerlendiren tasvirlerle odaklanır. Tolan’a göre Muhammed bu kişiler için, romantizm akımının önemseydiği deha, kahramanlık ve adanmışlık gibi kavramları Hıristiyan tarihinin sınırlılıklarının dışında keşfetme imkânı sunduğu için önemlidir (s. 185).

“A Jewish Muhammad? The View from Jewish Communities of Nineteenth-Century Central Europe” (Yahudi Bir Muhammed? 19. Yüzyıl Orta Avrupa Yahudi Cemaatlerinin Bakışı) başlıklı Sekizinci Bölüm (s. 210-32) ise tamamıyla Yahudi araştırmacıların eserlerine hasredilmesi açısından diğer bölümlerden ayrılır. XIX. yüzyılda Orta Avrupa ülkelerinde İslam üzerine çalışan Abraham Geiger, Gustave Weil, Heinrich Graetz, Heinrich Heine, Ignác Goldziher gibi Yahudi araştırmacıların İslam ve Peygamber üzerine yazdıklarını, yaşadıkları sosyal ve entelektüel çalkantılardan, Avrupa devletleri ve kendi Yahudi cemaatleri ile ilişkileri çerçevesinde değerlendiren Tolan, Yahudilik içindeki reform arayışlarının İslam Peygamberine dair tasvirleri de belirlediğini iddia eder. Bu dönemde Yahudi ilim adamları ve entelektüeller için ilk dönem İslam tarihi çalışmanın bir yandan da Yahudilik tarihi ve hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlarla ilişkisi üzerine düşünmenin yolu olduğunu vurgular ve Yahudilik içerisinde bir reformu savunanların, Muhammed’in hayatında aradıkları reform için bir model bulmayı amaçladıklarını düşünür.

“Prophet of an Abrahamic Faith” (İbrahimî Bir İnancın Peygamberi) başlıklı son bölüm (s. 233-58), Muhammed’i gerçek bir peygamber olarak gören yazar ve sanatçıların eserlerine odaklanır ve XX. yüzyılda çeşitli Hıristiyan yazarların Hıristiyan inancıyla Muhammed’in görevinin manevi mahiyetini ve olumlu yanlarını nasıl uzlaştırmaya çalıştıklarını ele alır. Louis Massignon, Giulio Basetti-Sani, Jacques Dupuis ve Hans Küng gibi isimlerin metinlerini inceleyen Tolan, bu tarz eserlerin telifinde, II. Vakıtan Konsili ile Hıristiyan olmayanların da ebedi kurtuluşa erebileceğinin kabul edilmesinin etkisini vurgular.

Siyer yazıcılığı ve bunun tarihsel gelişimi üzerine yapılan çalışmalar her geçen gün artarken Müslüman olmayanların Hz. Peygamber hakkında yazdıkları da aynı oranda ilgi duyulan konular arasına girmiştir. Tolan’ın çalışması pek çok açıdan ilgili literatüre dikkate değer bir katkı yapmaktadır. Öncelikle her bölümde yer verdiği anlatılar, temel öğelerin nasıl bir tarihî seyir içerisinde metinden metine aktarıldığı ve yeniden yazıldığını ustalıkla bir şekilde takip etme imkânı vermektedir. Her bölüme temsil gücü yüksek bir anlatıyı/yaklaşımı özetleyerek başlayan Tolan, ardından bölümü oturttuğu tema açısından bu anlatının nasıl çeşitlendiğini ortaya

koyan pek çok metin örnekleriyle oldukça sistematik bir bölümlendirme ve metin akışı sunar. Sadece metinlerle sınırlı kalmayıp yeri geldikçe gerek bu metinlerin elyazmalarında veya baskılarında kullanılan görsellere gerekse vitray, tablo, heykel gibi sanatsal objelerdeki temsillere yer verilmesi, kitabın kapsamını genişletmekten öte yazarın argümanları açısından güçlü bir destek sağlar. Bu metinlerin yaygınlığına ve tedavülde oluşuna dair somut veriler paylaşılması, elyazması nüshaları veya baskı sayıları üzerinden bu metinlerin popülerliğine, dolayısıyla sunulan peygamber portrelerinin toplumsal düzeydeki kabul ve yaygınlığına dair değerlendirmeler yapılması ayrıca önem arz eder. Çalışmanın bizce en önemli yanı, incelenen metinlerin, İslam'ın Peygamberini anlatmaktan ziyade metinlerin telif edildiği tarihsel bağlamdaki kişisel ve toplumsal kaygı ve arzuları yansıttığını ortaya koymasındadır.

Tolan bu çalışmasında sekiz asırlık oldukça geniş bir tarih aralığında kaleme alınmış, polemik eserler, biyografiler, destanlar, Kur'an tercümelemleri, kronikler, piyesler, şiirler gibi çok çeşitli türlerden eserleri inceler. İncelediği metinlerin nitelik ve nicelik yönünden çeşitliliği oldukça tatmin edici olsa da yazar, bu seçimleri neye göre yaptığını, ele alınan metinleri ele alınmayanlara göre hangi açılardan tercih ettiğini açıklamaz. Bu eksiklik okuyucunun literatür hakkında tam bir fikir edinmesi önündeki en önemli engellerden biridir. Bununla birlikte bu konudaki bütün metinlerin tek bir çalışmada incelenmesini beklemek elbette hata olurdu. Ancak yazarın seçmeci tavrı özellikle XVIII. ve XX. asırlar arasında telif edilen yüzlerce metin olduğu göz önünde bulundurulunca biraz tehlikeli bir hâl almaktadır. Tolan'ın tek tip bir algı olmadığını göstermek için Peygamber'e dair olumlu algıları öne çıkarması, özellikle incelenen son iki asırda Avrupa'da hâkim anlayışın, itham edici ve karalayıcı bir algıdan olumlu bir algıya doğru evrildiği yanlışını doğurabilir. Tam da bu sebeple, Tolan sonuç kısmında durumun böyle olmadığını ifade etmek zorunda hisseder (s. 259-60).